

ΠΑΙΔΙΑ ΧΑΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΘΕΣΗ

Από την αποπλάνηση και τη σεξουαλική κακοποίηση,
στη λήψη της δικανικής συνέντευξης
και την επαναθυματοποίηση

ΤΟΠΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Επιμέλεια – Διόρθωση: Στέλιος Στεμνής
Σελιδοποίηση: Μαρίνα Μπίτσικα
Ζωγραφιά εξωφύλλου: Μελίτα Σιουγλέ
Εξώφυλλο: ΜΟΤΙΒΟ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.

© 2023 Εκδόσεις Τόπος & Όλγα Χ. Θεμελή

[Οι εκδόσεις Τόπος είναι εμπορικό σήμα της ΜΟΤΙΒΟ ΕΚΔΟΤΙΚΗ Α.Ε.]

ISBN: 978-960-499-475-5

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΠΟΣ

Μεθώνης 71Α, 10683, Αθήνα

Τηλ.: +30 210 8222835 | info@motibo.com

Κεντρική διάθεση: Ζωσιμάδων 6, 10683, Αθήνα

Τηλ.: +30 210 3221580 | bookstore@motibo.com

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά το Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με το Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με το Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ΟΛΓΑ Χ. ΘΕΜΕΛΗ

ΠΑΙΔΙΑ ΧΑΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΘΕΣΗ

Από την αποπλάνηση και τη σεξουαλική κακοποίηση,
στη λήψη της δικανικής συνέντευξης
και την επαναθυματοποίηση

Αντίδωρο στον πατέρα μου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Η αναγνώριση του παιδιού-θύματος από αντικείμενο προστασίας σε υποκείμενο δικαιωμάτων	17
Το συμφέρον του παιδιού.....	17
Το δικαίωμα να ακούγεται η φωνή του.....	20
Το δικαίωμα προστασίας του από κάθε μορφή βίας	23
Μια φιλική προς το παιδί-θύμα δικαιοσύνη	32
Το δικαίωμα του παιδιού να καταθέτει ως θύμα στο «Σπίτι του Παιδιού»	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
«Όμορφα παιδιά, όμορφα καίγονται»: η διαδικασία της αποπλάνησης (grooming)	43
Εισαγωγή.....	43
«Φροντίδα», εξαπάτηση, χειραγώγηση, εγκλωβισμός, αποπλάνηση ή υποταγή;	
Οι δυσκολίες μιας απόπειρας ορισμού	46
Από τη «φροντίδα» στην «υφαρπαγή»: τα στάδια ενός μακιαβελικού σχεδίου	53
<i>Η επιλογή του θύματος: «δρυός πεσούσης πας ανήρ ξυλεύεται»</i>	55
<i>Η απόκτηση πρόσβασης στο θύμα και η απομόνωσή του: τα δύο πρόσωπα του Ιανού</i>	58
<i>Η εδραίωση μιας σχέσης εμπιστοσύνης: η δύναμη της σαγήνης στη δημιουργία μιας πολλά υποσχόμενης νέας «φιλίας»</i>	61
<i>«Θέλω να σου δείξω την αγάπη μου»: η απευαισθητοποίηση του θύματος στη σωματική και σεξουαλική επαφή</i>	63
<i>Η «υφαρπαγή» και η διατήρηση των «κεκτημένων»: η αναγέννηση του φοίνικα από τις στάχτες του</i>	67
Τα ιδρύματα, η κατάχρηση εξουσίας in loco parentis και η εξαπάτηση ως τέχνη.....	74
<i>Η περίπτωση της Εκκλησίας και των ιδρυμάτων της: η κακοποίηση ως πράξη προδοσίας</i>	77
<i>«Σου έκανε δώρα;»: κάνοντας τις κατάλληλες ερωτήσεις κατά τη λήψη της δικανικής συνέντευξης</i>	84
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
«Εδώ είσαι ασφαλής»: Η σημασία της δόμησης μιας σχέσης εμπιστοσύνης – Το πρώτο στάδιο της δικανικής συνέντευξης	91
Εισαγωγή.....	91
Το συναισθηματικό πλαίσιο και η ουσιαστική «συνάντηση»:	
<i>«τι πραγματικά σημαίνει το να είναι κανείς παντελώς ανθρόπινος»</i>	94
Η σημασία της δημιουργίας ενός κλίματος εμπιστοσύνης στο πρώτο στάδιο της διαδικασίας.....	96

Πώς μπορεί να οικοδομηθεί νωρίς στην πράξη η σχέση εμπιστοσύνης;.....	99
<i>Το ελληνικό δικανικό πρωτόκολλο συνέντευξης – Το πρώτο στάδιο</i>	101
«Είμαι εδώ για να μοιραστούμε τις ανησυχίες και τους φόβους σου»:	
Η γνωριμία με τον επαγγελματία	103
Η εγκαθίδρυση ενός υποστηρικτικού κλίματος.....	106
«Αν δεν θυμάσαι, μπορείς μου πεις: “Δεν θυμάμαι”»:	
Οι κανόνες της συνέντευξης.....	108
«Μπορείς να μου υποσχεθείς ότι σήμερα θα πεις την αλήθεια;»:	
Η διερεύνηση διάκρισης αλήθειας ή ψεύδους	112
«Πώς περνάς τη μέρα σου;»: Η εξάσκηση στην ελεύθερη αφήγηση.....	115
«Με ποιους μένεις στο σπίτι σου;»: Συλλογή πληροφοριών για την οικογένεια.....	118
Παράγοντες που συμβάλλουν στη δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης.....	120
<i>Ο δικανικός συνεντευκτής ως επιδέξιος «σκαπανέας» και η λήψη της κατάθεσης ως τέχνη</i>	120
Η αναγκαιότητα εκπαίδευσης, εποπτείας και αξιολόγησης: «Σ’αυτόν τον τόπο όπου όλοι είμαστε τόσο τραγικά αυτοδίδακτοι...»	125
«Το Σπίτι του Παιδιού»: όταν ο χώρος δόμησης της σχέσης είναι το παν	133
<i>Ο αριθμός των εμπλεκόμενων επαγγελματιών/συνεντευκτών</i>	133
<i>Η διάρκεια της διαδικασίας: «Χρόνου φείδου»</i>	134
<i>Η ηλικία του παιδιού</i>	135
<i>Η μη λεκτική επικοινωνία: η αξία της «σιωπηρής γλώσσας»</i>	136

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

«Θα ήθελα, σε παρακαλώ, να μου αφηγηθείς τα πάντα, από την αρχή έως το τέλος.

Είμαι εδώ για να σε ακούσω»: Το ουσιαστικό μέρος της δικανικής

συνέντευξης	139
Εισαγωγή.....	139
Η σημασία της αφήγησης στη λήψη μαρτυρικών καταθέσεων.....	141
Στην καρδιά της κατάθεσης: Η διεξαγωγή του κύριου μέρους της συνέντευξης.....	144
<i>Το ουσιαστικό μέρος της συνέντευξης και το ελληνικό πρωτόκολλο δικανικής συνέντευξης – Το δεύτερο στάδιο</i>	144
Βήμα βήμα.....	146
Η μετάβαση στο ουσιαστικό μέρος.....	146
Η ελεύθερη αφήγηση των γεγονότων.....	148
Από την ελεύθερη αφήγηση στις στοχευμένες ερωτήσεις.....	149
Σημαντικά είδη ερωτήσεων και προτροπών αφήγησης.....	152
«Πώς αισθάνθηκες;»: Διερευνώντας τα συναισθήματα	167
Ερωτήσεις εστιασμένες στα συναισθήματα.....	172
Διερευνώντας ειδικότερα τους ισχυρισμούς σεξουαλικής κακοποίησης	178
Η σημασία της διαμόρφωσης εναλλακτικών υποθέσεων	183
Βασικές αρχές για την ορθή διατύπωση των ερωτήσεων	185
Επαναλαμβανόμενες ή/και συμπληρωματικές συνεντεύξεις.....	191
Συμπερασματικά	193

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

«Να πιστέψει κανείς ένα παιδί ή να μην το πιστέψει; Ιδού η απορία»:	
Οι δυσκολίες στη διάκριση ψευδών και αληθών ισχυρισμών	195
Εισαγωγή.....	195
Ζητήματα ορισμού και κατηγοριοποιήσεων.....	198
<i>Κατανοώντας τη συνειδητή απόκρυψη και τη σημασία της ανάκλησης των αρχικών ισχυρισμών</i>	200
Αναζητώντας τα αίτια των ψευδών ισχυρισμών.....	204
<i>Η μνήμη δεν είναι «κίρρινον εκμαγείο» εγχάραξης</i>	206
Αλλαγές στη φυσιολογία του εγκεφάλου.....	208
Η λειτουργία της μνήμης των θυματοποιημένων παιδιών.....	211
<i>«Η αβάσταχτη ελαφρότητα του υποβάλλειν»: η άσκηση επιρροής, οι προκαταλήψεις και η χρήση υπαινικτικών τακτικών</i>	214
Μορφές και είδη μεροληπτικών και υπαινικτικών τακτικών.....	219
Η βιντεοσκόπηση και η αξιολόγηση της κατάθεσης ως αδιαπραγμάτευτες προϋποθέσεις.....	226
<i>«Χαμένοι στη μετάφραση»: παρερμηνεύοντας συμπεριφορές</i>	229
Περνώντας ανάμεσα από τις συμπληγάδες πέτρες:	
Τα συγκρουσιακά διαζύγια και οι ψευδείς ισχυρισμοί.....	232
Το σύνδρομο γονεϊκής αποξένωσης: Συμπεριφορές και συνέπειες.....	233
Ένα πεδίο διαμάχης και μεταξύ των επιστημόνων.....	239
Ποια είναι τα κριτήρια διάκρισης αληθών και ψευδών ισχυρισμών;.....	242

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Από το αστυνομικό τμήμα και το ανακριτικό γραφείο, στο “Child Advocacy Center” και το “Barnahus”: «Τα Σπίτια του Παιδιού» ως ο έμπρακτος σεβασμός στην ανηλικότητα.....	253
Εισαγωγή.....	253
Το πρωτοποριακό μοντέλο των “Child Advocacy Centers”.....	254
<i>Η λειτουργία διεπιστημονικής ομάδας: μια άλλη κουλτούρα</i>	258
<i>Ειδικά διαμορφωμένο παιδοκεντρικό περιβάλλον: «Σαν στο σπίτι σου»</i>	259
<i>Διεξαγωγή δικανικής συνέντευξης</i>	263
<i>Θεραπεία για το ψυχικό τραύμα</i>	264
Από τις ΗΠΑ στην Ευρώπη: Το σκανδιναβικό μοντέλο “Barnahus”.....	268
Τα δέκα πρότυπα καλών πρακτικών.....	273
<i>«Κάν’ το όπως η Ισλανδία»: η μεταλαμπάδευση σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες</i>	277
<i>Το παράδειγμα της Κύπρου</i>	278
<i>Το πρότυπο της Κροατίας</i>	280
Αντί επιλόγου.....	281
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	283
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	291

Πρόλογος

Κάθε φορά που στη χώρα μας ανοίγει «Το κουτί της Πανδώρας», το αθέατο, σκοτεινό και ανείπωτο, μας «χτυπά» σαν ωστικό κύμα για να μας ταρακουνήσει, υπενθυμίζοντάς μας ότι το πραγματικό ειδικό έγκλημα είναι αόρατο και ανεύρετο. Άλλωστε, τα εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας, ιδίως σε βάρος των παιδιών, αποτελούν την κατ' εξοχήν αφανή εγκληματικότητα. Στην κορυφή του παγόβουνου βρίσκονται τα καταγεγραμμένα σε αριθμούς και στατιστικές, βαθύτερα είναι αυτά για τα οποία μολονότι κάποιος τρίτος γνώριζε δεν αποκάλυψε ποτέ, ενώ στα βαθιά και ανήλιαγα συσσωρεύονται όλα εκείνα τα οποία θα παραμείνουν μυστικό ανείπωτο.

Η σεξουαλική κακοποίηση συμπαρασύρει όλες τις διαστάσεις της ζωής του ανήλικου θύματος. Η παγίδευση, η μυστικότητα, ο εκφοβισμός, η καθυπόταξη και, τέλος, η υπαγωγή του ιερού και πολύτιμου. Ο ψυχικός κατακερματισμός, η συναισθηματική αποδιοργάνωση, οι εσώτατες συντριβές, το βαθύ τραύμα που χαράζει το βλέμμα, αλλά και μαζί μια άβυσσος ενοχής, φόβου, ντροπής και στίγματος. Η απώλεια του ίδιου του εαυτού και η διαρκής αγωνία αναζητήσεώς του. «Υπάρχω ακόμα και αν ναι, πώς;», «ποιος άραγε θα ήμουν εάν δεν μου είχε συμβεί αυτό;». Πώς συγκροτείται εκ νέου η ταυτότητα; Πώς νοηματοδοτείται η νέα «ζωή», η «μετα-ζωή»; Ένα εσωτερικό «ολοκαύτωμα» που μόνο οι επιζώντες ακραίων τραυματικών εμπειριών θα μπορούσαν να περιγράψουν. Σπράγματα και θραύσματα. Η σισύφεια προσπάθεια των θυμάτων έρχεται νομοτελειακά να παλέψει με την αμφισβήτηση και την κριτική. Να σταθεί στην απορία: «Γιατί δεν μίλησες;».

Γιατί η σαγήνη και η εξουσιολαγνεία του δράστη υποβιβάζει και απαξιώνει, υποτάσσει και ισοπεδώνει, ακινητοποιεί και ευνουχίζει, για να εξουδετερώσει στη συνέχεια. Γιατί είναι ασύμμετρες οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα πρόσωπα εξουσίας και στα παιδιά. Ευνοείται η κατάχρηση και ο εκβιασμός, ο εκφοβισμός και ο χειρισμός. Ο απειλούμενος και εκφοβούμενος άλλος ισοπεδώνεται και ακρωτηριάζεται. Με τις τεχνικές της αποπλάνησης, το πεδίο έχει προετοιμαστεί εδώ και καιρό και η ευάλωτη λεία έχει ήδη υποταχθεί, έτοιμη για την υπαγωγή. Είναι τα παιδιά των ιδρυμάτων, των αθλητικών ομάδων,

των προσφυγικών δομών, του καλού «οικογενειάρχη» της διπλανής πόρτας, τα παιδιά με ειδικές ανάγκες και τα ασυνόδευτα ανήλικα, τα οποία επιλέγονται συχνότερα. Στη συνέχεια, φώτα και στόματα κλειστά. Είναι πάντα η απόκρυψη, η εγκληματική αποσιώπηση και η συγκάλυψη κάθε φορά που πρόκειται για «εγκλήματα ισχυρών». Είναι η συνωμοσία της σιωπής.

Είναι νομοτελειακά και η πρόσκρουση σε ανυπέρβλητα εμπόδια, όταν αποφασιστεί η αποκάλυψη της παραβίασης. Δυσκίνητοι και απρόθυμοι μηχανισμοί ματαιώνουν συχνά κάθε προσδοκία ανάδειξης της αλήθειας. Η έλλειψη άλλων μαρτύρων, αλλά και παθογνωμικών ευρημάτων στην πλειονότητα των περιπτώσεων, οδηγεί συνήθως στην αποδυνάμωση των ισχυρισμών του θύματος, το οποίο συνθλίβεται στις Συμπληγάδες πέτρες, με τις αναρίθμητες καταθέσεις που λαμβάνονται σε χώρους μάλιστα ακατάλληλους και από μη ειδικά εκπαιδευμένους σύμφωνα με το θεσπισμένο από την πολιτεία πρωτόκολλο δικανικής εξέτασης συνεντευκτές. Γιατί αυτή η –κατά παράβαση του θεσμικού πλαισίου– δαιδαλώδης, πολυετής, πολύπλοκη και συνάμα πολυδάπανη πρακτική, είναι κακοποιητική. Αποθαρρύνει, στιγματίζει και επανατραυματίζει. Οι πενήντα αποχρώσεις του μαύρου. Είναι τότε που τα θύματα μετανιώνουν για την όποια προσπάθεια έκαναν, νιώθοντας βαθιά προδομένα. Είναι ο λόγος για τον οποίο η αποσιώπηση και η ανάκληση των αρχικών κατηγοριών φαίνεται να αποτελούν την ασφαλέστερη επιλογή. Είναι τότε που το θύμα θα καταφύγει στην απώθηση, στην τέχνη του να γνωρίζει πώς να μη γνωρίζει.

Σε ποια άλλη περίπτωση πέρα από αυτή των εγκλημάτων της γενετήσιας σφαίρας γίνεται αντιστροφή των ρόλων; Σε ποια άλλη αξιόποινη πράξη το θύμα –και μάλιστα το ανήλικο– κατηγορείται περισσότερο από τον θύτη του; *«Το πρόβλημα του Κακού είναι ότι, αν σε αγγίξει, σε μετατρέπει σε ένοχο. Αυτό είναι το μεγάλο μυστικό του Κακού: τα θύματα πάντα καταλήγουν να γίνουν οι ένοχοι για κάτι που το όνομά τους είναι πάλι το Κακό. Τα θύματα είναι πάντα περιπτώματα. Ο κόσμος προσποιείται συμπόνια για τα θύματα, αλλά κατά βάθος τα περιφρονεί. Τα θύματα είναι πάντα ασυγχώρητα. Μ' άλλα λόγια, ευκαταφρόνητα. Ο κόσμος αγαπά τους ήρωες, όχι τα θύματα».*

Το μόνο συχνά αποδεικτικό στοιχείο είναι ο λόγος του παιδιού, όπως αυτός αποτυπώνεται στην κατάθεσή του. Η λήψη της με την εφαρμογή ενός δομημένου δικανικού πρωτοκόλλου προϋποθέτει κάτι περισσότερο από τη στείρα υιοθέτηση μιας τεχνικής εκμείωσης πληροφοριών. Πρόκειται συνάμα για μια τέχνη, καθώς απαιτεί από τον επαγγελματία να γίνει ένας καλός και επιδέξιος «σκαπανέας», ο οποίος θα πρέπει να γνωρίζει το πώς θα καταδυθεί στα σκοτάδια, προκειμένου να εξορύξει το «σημαντικό». Προκειμένου να εντοπίσει τα βαθιά θαμμένα μνημονικά ίχνη και να τα φέρει στο φως με ασφάλεια, δίχως να τα αλλοιώσει ή να τα παραποιήσει. Δίχως να επανατραυματίσει το θύμα, δίχως να απομακρυνθεί από την ουσιαστική αλήθεια. Δίχως να καταστρέψει τύπο-

τα, επιδεικνύοντας μεγάλη επιμέλεια και υιοθετώντας επιδέξιους χειρισμούς, όμοιους με εκείνους ενός χειρουργού που αγωνίζεται να φέρει εις πέρας με επιτυχία μια δύσκολη επέμβαση ή ενός αρχαιολόγου που προσπαθεί να ανασύρει προσεκτικά το άγαλμα ενός κούρου μετά από αιώνες, δίχως να το σπάσει με μια αδέξια κίνηση.

Αυτό επιδιώκει η εργασία αυτή. Να αποτελέσει μια μικρή πυξίδα για τους επαγγελματίες που θα αναλάβουν το δύσκολο και υπεύθυνο αυτό έργο, έναν ευκολόχρηστο μίτο. Για να μη χαθούν στη διαδρομή μέχρι την εύρεση της αλήθειας και για να μη χάσουν ό,τι πολύτιμο μπορεί αυτή να τους προσφέρει.

Η ελπίδα που διαφάνηκε τόσο με τη θεσμοθέτηση και στη δική μας έννομη τάξη του «Σπιτιού του Παιδιού», μιας δομής συγκροτημένης σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα, όσο και με την πρόβλεψη ενός εξειδικευμένου δομημένου δικανικού πρωτοκόλλου για τη λήψη της κατάθεσης, κινδυνεύει να σβήσει και να καταστεί ένα στιγμιαίο αντιφέγγισμα. Οι επιταγές της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και οι κατευθυντήριες αρχές της φιλικής προς τα παιδιά δικαιοσύνης απαξιώθηκαν συστηματικά και «έγιναν σαν ξένες φορτικές», καθώς τα ανήλικα θύματα εξακολουθούν να επαναθυματοποιούνται σε δαιδαλώδεις διαδρομές και οι βασικές δικονομικές εγγυήσεις να παραβιάζονται.

Ο δικαιοπολιτικός πυρήνας συνίσταται στην εξής μία αρχή: ελαχιστοποίηση του κινδύνου του επανατραυματισμού του ευάλωτου ανηλικού, με τη λήψη μιας κατάθεσης στο «Σπίτι του Παιδιού», το οποίο θα πρέπει υποχρεωτικά να πληροί όλα τα προβλεπόμενα διεθνώς κριτήρια, προκειμένου να μπορεί να πιστοποιηθεί πριν τη λειτουργία του. Δεν πρόκειται απλώς για την εκπλήρωση των προβλέψεων του διεθνούς δικαίου, αλλά κυρίως για μια ανθρωπιστική επιταγή, για το αποτύπωμά μας στον δικό μας νομικό πολιτισμό.

Όλες οι άλλες πρακτικές ερασιτεχνικού χαρακτήρα, καθώς και η αυστηροποίηση των ποινών στις περιπτώσεις τέλεσης γενετήσιων εγκλημάτων, συνιστούν μια λανθασμένη, ανορθόδοξη και συχνά μια επικίνδυνη αντεγκληματική πολιτική για ένα Κράτος Δικαίου, η οποία οδηγεί σε μια ανεπίτευκτη πραγμάτωση, προσβάλλοντας την ανηλικότητα και ενισχύοντας την ανασφάλεια δικαίου.

Ζητείται ελπίς, απαιτείται επειγόντως *«άλμα πιο γρήγορο από τη φθορά»*.

Κυρίως η Λένα, αλλά και η Ματίνα, η Μαρία, η Σαμάνθα, η Σοφία και η Φανή ήταν «εκεί», με τον δικό τους τρόπο, κάθε φορά που ζήτησα τις γνώσεις και τη βοήθειά τους. Ειλικρινά τις ευχαριστώ βαθιά, την καθεμιά ξεχωριστά.

Εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στη δασκάλα μου Κ. Δ. Σπινέλλη για όσα γενναιόδωρα ακόμα μου προσφέρει και τις ευχαριστίες μου, για άλλη μια φορά, στη φιλόξενη στέγη αυτού του όμορφου «Τόπου».

Σε αντίθεση με τα θύματα για τα οποία γράφω, είχα πάνω απ' όλα την τύχη να είμαι ένα πολύ ευτυχισμένο παιδί. Στέλνω λοιπόν ένα πολύ μεγάλο ευχαριστώ ευγνωμοσύνης στον πατέρα μου, να τον βρει όπου κι αν βρίσκεται, για τα

υπέροχα παιδικά χρόνια που μου χάρισε. Από καρδιάς ευχαριστώ επίσης την οικογένειά μου και ιδίως τη μητέρα μου ξανά και ξανά, για την παντοτινή της αγάπη, την υποστήριξη και την υπομονή. Της οφείλω σε πολύ μεγάλο βαθμό τη συγγραφή αυτού του βιβλίου.

Αθήνα, Νοέμβριος 2023
Ο. Θεμελί